

ЖАДИД МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ ЎЛКАДА ГЕНДЕР САВОДХОНЛИККА ОИД ҚАРАШЛАРИ

Умидбек Маматкаримов

Тарих фани ўқитувчиси

umidbekmamatkarimov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола XIX аср охири XX аср бошларида Туркистон жадид маърифатпарварларининг хотин қизлар масаласида қарашлари, хусусан жамият ҳаётида хотин-қизлар ўрни ва роли, уларнинг саводхонлик даражаси, бу борада жадидларнинг олиб борган саъйи ҳаракатлари, хотин –қизлар билимли қилиш, янги усул мактабларига уларни жалб этиш каби қарашлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Отинойилар, жадид мактаблари, Садриддин Айний, Фитрат, Беҳбудий, тарбия.

JADID ENLIGHTENERS 'VIEWS ON GENDER LITERACY IN TURKESTAN

ABSTRACT

The article describes the views of the Jadid enlighteners of Turkestan on the problem of women in the late 19th - early 20th centuries, in particular, the role and place of women in society, the level of their literacy, and the efforts of the Jadids in this direction. views were analyzed such as improving their education, attracting them to schools of new methods.

Keywords: Atyns, Jadid schools, Sadriddin Aini, Fitrat, Behbudi, education.

КИРИШ

Ҳозирги кунда юртимизда хотин – қизларнинг ўрни, уларнинг жамият ҳаётида нуфузини ҳар томонлама ошириш, уларнинг таълим олиши, уларни иш билан таъминлаш, уларнинг мавқеини ошириш масаласида самарали ишлар олиб борилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М.Мирзиёев хотин –қизлар масаласига тўхталар экан, ўз нутқларида шундай фикрларни билдирадилар «оналар ва болалар соғлиғини муҳофаза қилиш, аёлларнинг турмуш шароитларини ҳисобга олган ҳолда , иш билан таъминлаш , опа –сингилларимизнинг

оғирини энгил қилиш учун ҳар томонлама имконият яратиш, хотин – қизларнинг ижтимоий- сиёсий ҳаётимиздаги ўрни ва нуфузини ошириш бўйича давлат сиёсатини давом эттиришни биз ўзимизнинг энг муҳим вазифамиз деб биламиз»[1, 12] фикрлари хотин қизлар нуфузини, мавқеини ҳар томонлама тиклаш долзарб аҳамаият касб этишини кўрсатади.

Бундан қарийб 1 аср муқаддам Туркистон ўлкасида тараққийпарвар жадиждлар жамият ҳаётида кўплаб масалалар сингари хотин – қизларнинг жамиятда нуфузини кўтариш, уларнинг таълим олиши, ҳуқуқлари, умуман жамиятда хотин –қизларга нисбатан қараш ва муносабатни ўзгартириш, аввало уларни билимли қилиб тарбияш масаласида олдинги қаторда туриб бу қарашларни амалга ошишига сабабчи бўлдилар. Демак, ҳозирги даврда хотин-қизларнинг жамият ҳаётида ўрни масаласи қандай муҳим аҳамият касб этса, XIX аср охири XX аср бошларида ҳам ўз долзарблиги билан ажралиб турган. Мазкур вазиятни ўрганиш, таҳлил қилиш, жадиждларимиз қарашларини илмий муомалага киритиш бугунги кунда ҳам долзарб вазифалардандир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мақола умумқабул қилинган тарихий методлар- тарихийлик, қийсий-мантиқий таҳлил, кетма—кетлик, холислик тамойиллари асосида ёзилган. Унда Туркистон ўлкаси жадиждларининг хотин-қизлар саводхонлиги масаласида қарашлари ёритилган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси жадиждчилик тўғрисида кўплаб илмий тадқиқотлар, асарлар эълон қилинган жумладан Шухрат Ризаев «Жадижд драмаси» (Т.Шарқ, 1997) «Жадиждчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақил тараққиёт учун кураш» (Тошкент «Университет» 1999.), «Ўзбекистоннинг янги тарихи.Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида» (Шарқ, Т., 2000), «Марказий Осиё XX аср бошида: ислоҳотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадиждчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик)» (Т, «Маънавият», 2001), Туркистон жадиждчилиги ва истиқлол муаммолари. Илмий мақолалар тўплами.(С, 1996), Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулодазалар (Т, «Фан», 1997), Зиёев. Ҳ. «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш»(Т.: Шарқ, 1998), Зиёева. Д. Туркистон миллий-озодлик ҳаракати(Т, “Адабиёт ва санъат, 2000), Аъзамхўжаев С. «Туркистон бирлиги учун (мустақиллигимиз тарихидан саҳифалар)»(Т, «Фан», 1995), Аъзамхўжаев С. «Туркистон мухторияти»(Т, «Маънавият»,2000),

Абдуазимова Н. «Ўзбекистон журналистикасининг шаклланиши ва равнақи: (XIX аср охири - XX аср боши)» (Т, «Фан», 1998), Д. Ражабованинг «Туркистон жадидларининг қарашларида ёшлар ва хотин қизлар масаласи» номли тадқиқот ишлари ҳисобланади

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

XIX аср охири XX аср бошларида ўлкадаги маънавий ҳаётга назар ташлайдиган бўлсак, XIX аср охири - XX аср бошларида оммалашган отинчилик қизлар учун бошланғич таълим вазифасини адо этди, уларга бибиҳалифа ёки бибиотинлар дарс берганлар. Мактаб йилларида қизлар ўз бибиотинлари бошчилигида асосан, “ҳафтияк “ни Куръонинг 2-3 сурасини ўқиб ўрганганлар. Куръоннинг бошқа сураларини эса уйларида ўргатишган. “қизлар учун илм мутлақо ортиқча. қизларни тикиш, бичиш ва тўқишга ўргатинглар, ўқиш ва ёзишни четга суриб қўйинглар, - деган жамоатчилик фикрининг мавжудлиги адабиётларда келтирилади. Камдан-кам қизлар ўқишга ўргатилади, ундан ҳам кам ҳодисаларда ёзишга, қизларнинг кўпчилиги асосан кундузги ибодат, намоз ўқиш билан банд эди. Туркистондаги мактабларда қизлар кўпроқ форс ва турк шеърийатини ўрганиб, ёзувга кам эътибор берганлар. Мактабларни тугатишлари билан қизларнинг ўқишига яқун ясалган. Баъзи жойларда қизлар мактаби бўлсада, ота- оналар бир йилдан кейиноқ қизларининг ўқишини тўхтатиб қўяр, одатда уларни жуда ёш турмушга бериб юборардилар. Буларнинг барчаси XIX аср охири XX аср бошларида туркистон мактаб – маорифининг ўзига хос хусусиятларидан бири эди

Исмоилбек Гаспринский 1884 -йил « усули жадид » мактабини очиб, маориф тизимини ислоҳ этиш борасида ғояларини «Таржимон» газетасида эълон қилиб, маориф тизими олдида ҳал этиш керак бўлиб турган вазифалардан бири - қизлар маорифига ҳам алоҳида эътибор бериш лозимлигини [2, 34] таъкидлаган.

Жадидлар фарзандлар тарбияси аёллар кўлида эканлиги алоҳида таъкидлаганлар, Садриддин Айний бу ҳақида қуйидаги фикрни билдирган эди: «Агарда хотун киши тарбият топган, саводли бўлса, фарзандини ҳам тарбият қилиб тараққийлик одами қиладур » [3, 5]. Бу тарбияда айниқса, болалар билан кўпроқ шуғулланадиган она ҳал қилувчи аҳамиятга эга ҳамда онанинг бола тарбиясига эътиборсизлик билан қараши фожиали оқибатларга олиб келиши мумкинлиги жадидлар томонидан эътироф этилган.

Абдурауф Фитрат келажак авлодларнинг онгсиз, иродасиз, тарбиясиз, нодон ва жоҳил бўлмасликлари учун хотин-қизлар ўқимишли, соғлиқни сақлаш ва болалар тарбиясидан хабардор бўлишлари кераклигини[4, 56] зарур деб билади. У тарбияни жуда муҳим ижтимоий ҳодиса, жараён деб билади ва унда «Оиладаги мушкул вазифа гўдак таваллудидан сўнг эр-хотин бўйнига тушадиган фарзанд тарбиясидир»,[4, 65] деб уқтиради. Умуман олганда, жадидларнинг оила масаласидаги қарашларида Фитратнинг «Биринчи тарбия (оила тарбияси) тарбиянинг энг муҳими ҳисобланади. Унинг таъсири одам табиатига мустаҳкам ўрнашади »[5, 89] - деган фикри асос бўлиб хизмат қилади.

Фитрат илм диний ва дунёвий ишларни бажариш учун зарур эканлигини, қизлар аввал савод ва ҳисобни, кейин диний илмларни ўрганишларини таъкидлаган. «Улар бирор касбни эгаллашлари учун, албатта, олий илмлардан бирини, яъни табобат, ҳандаса, тарбия, ҳуқуқ каби илмларни эгаллашлари зарур »[4, 18] -деб айтган. Шунинг асос сифатида қабул қилиб, қизларнинг ўқишлари учун жадидлар мактаблар очиб, уларнинг сонини кўпайтириш кераклигини тарғиб этадилар. Бу йўлда улар эски турмуш, эски ахлоқ нормалари, қизларни зўрлаб эрга беришга қарши чиқадиладар.

Жадидлар оила ва жамиятда ўқимишли аёлнинг ўрни мавқеи ўзгача эканлигини тушунтиришга ҳаракат қилганлар. Бу ҳақида манбалардан қуйидагаларни билиш мумкин: « хотинларни ўқитмоқ ва уларнинг оқилларини жило бермак ва эрлари бирла яхши муомалалар қилмоқ ва болаларини тарбият қилмоқни яхши билмақлари хусусида таълим албатта зарурдир »[5, 110] .

Жадидлар ўз маблағлари ҳисобидан янги усул мактабларини очиб, уларда ўғил ва қиз болаларнинг бирга ўқишларини ташкил эта бошладилар. Шундай мактаблардан бирида Абдулқодир Шакурий Самарқандда ўғил ва қиз болаларни бирга ўқита бошлади, қизларга унинг хотини дарс беришга кўмаклашган[6, 178]. Абдулқодир Шакурийнинг бундай иши маҳаллий бойлар, руҳонийларнинг норозилигага сабаб бўлган. Шундай бўлсада, бундай мактаблар Туркистоннинг бошқа шаҳарларда ҳам очила бошлаган.

Тошкентдаги Эшонхўжа Хонхўжаев янги усул мактабида 3 та қиз, Собиржон Раҳимовнинг мактабида 15 та қиз ўқиган[7,304]. Қўқон шаҳрининг Ғалчасой маҳалласида Муҳаммаджон Холиқий 1913-йилда дастлаб « усули жадид », кейин эса қизлар мактабини ҳам ташкил қилган. Унда синглиси Солияхон Абдухолик қизи ўқувчиларга сабоқ

берган . Абдулла Авлоний мактабида ҳам қизлар ўғил болалар билан ёнма-ён ўтириб, таҳсил олган[7, 307].

Таваллонинг «қариндош ва ҳамшаҳарларимиз мазлума қизлар тилидан» шеърида[8,67] қизлар улардан «ҳалокатдан» «маломатдан» қутқаришни ўқиштишни, эрк ва ҳурлик беришни сўрайдилар. Ҳаттоки, келажакда оила, тенглик ва саодатли, муҳаббатли ва садоқатли турмуш масаласини ўртага қўядилар.

Жадидларнинг қарашларида жамият ривожланишини тўхтатаётган хотин-қизлар ижтимоий ҳаёти билан боғлиқ иллатлар: маърифат қолоқлиги, қайғу-кулфат, уруғчилик ва ўрта асрдан сақланиб қолган муносабатлардан қутулиш йўл-юриқлари ўз аксини топгандир. Жадидлар фикрича , хотин-қизлар ўз аёллик ҳуқуқини англаб , талаб қилиши, тиклашга интилиши, уни тубан кимсалардан ҳимоялаши жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиши учун диний ва дунёвий билим имкониятларидан фойдаланиш шароитлари яратилиши зарур. Шундай бир шароитда даврнинг илғор зиёлиларидан Зухриддин Фатҳиддинзода, Рауф Музаффарзода, Абдулла Авлоний, Тавалло, Чўлпон, Убайдулло, Ҳамза, Мирмуҳсин, Нозимахоним, Лайлихоним кабилар ўша даврда газеталарнинг вақтли матбуот саҳифаларида ўзбек хотин-қизлари маънавий, ижтимоий, сиёсий ҳаётини, кундалиқ турмушини, уларнинг илм-фанга, ҳунарга, жамиятдаги тузумга бўлган муносабатларини ёритиб беришга бағишланган бир туркум публицистик мақолалар ёзиб чоп эттирдилар[9, 123]. Туркистон жадидларининг отаси бўлган Бехбудий миллатнинг кўзини очиш , асрий қуллик исканжасидан озод этиш, йўлларини, аввало, халқ маънавий жиҳатларини ўстириш билан боғлади[10,12]. Биринчидан, диний, ва дунёвий билимларни мукамал ўқитадиган янги жадид мактаблари ташкил этиб, миллатнинг келажаги бўлган фарзандларни комиллик даражасига кўтариш . Иккинчидан, журналлар ташкил қилиб омма онгини ошириш , Учинчидан , театр турупалари ташкил қилиб , халқнинг баъзи ёмон иллатларини фож этиб маданий оширишни мақсад қилиб олди.

Бехбудий бола тарбиясида оиланинг, мактабнинг ролини кўрсатар экан , уларнинг жисмоний, гигиеник тарбиясига ҳам эътибор қаратмоқ лозим эканлигини ўқтиради. Бундай қарашларни унинг «Ҳифзи сиҳат оила» (оиланинг саломатлигини сақлаш) мақоласида баён этади[11,81- 82] . «Болаларнинг ёш вақтларидан ишқий ғазаллар ўқишларига йўл қўймаслик, керак дейди . Айниқса, қизлар тарбияси ҳақида гапириб , бунда ўта эҳтиёткорлик лозим дейди . Ўн тўрт ёшга тўлган

қизларни бу вақтда ниҳоят диққат билан ўтазиб, уларни зоҳирий ва ботиний ва тарбияларини ҳифзи сиҳат ва шариат таклифиға мувофиқ этмоқлари керак. Бу ҳолда қизларни вужудини қувватсиз этадурган ҳар хилтаомлардан сақлаб ҳам иссиқ либосларни кийғизмоқ керак »[11, 81-82]- дейди ўз мақоласида. Бехбудий тўй – маракаларга кетадиган бефойда пулларга болаларни ҳукумат мактабларига бериб, бу пулдан талабаларни Макка ва Мадина, Миср , Истанбул ва Россия дорилфунун ва дорусанолариғига юборилиб , диний , дунёвий ва замонавий одамлар етиштиришни ёқлаб чиқади .

«Туркистон вилоятининг газетаси»нинг[12, 131] биргина 1908- йилдаги бир неча сонларида эълон қилинган ҳуқуқшунос муаллим ва шоир Иброҳим Давроннинг «Ҳақ сўз » (37-сон), “ Мирза Тошпўлат Алимбой ўглининг « Заифаларга эрлар баробарида ҳуқуқ берилсин деган зотларга очиқ хат » (81-сон), «Бир мусулмон имзоси » остида босилган « Эски ҳаммом, эски тос » (82-сон), Имомали Буроновнинг «Тилсиз хотин » (83-сон), Файзуллоҳнинг «Хотинларга илм лозимми?» (1909, 62-сон), « Хотинлар эркаклар билан баробар эмас » (1912, 72-сон), «Хотун киши қози бўла оладими?» (1912, 54-сон), «Бир мусулмоннинг тенг ҳуқуқлилиқ тоғрисида ёзгани » (1913, 91-93-сонлари), «Мусулмонлар овози (хотин-қизларга тенг ҳуқуқ берилиши тўғрисида)» (1914, 4-сон) каби публицистик мақолаларида Туркистон ижтимоий-маиший ҳаётининг асосий муаммоларидан бўлган маҳаллий хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқи ва маорифи масаласи ҳақида баҳслар юритилади.

1917 йилги Россияда ва асосан Туркистонда бўлаётган сиёсий воқеалар юқорида таъкидланган масалаларда асосий роль ўйнади. Чунки, Думага бўлаётган сайловларда хотин-қизларнинг иштироки ҳам асосий роль ўйнашини жадидлар ёқлаб чиқдилар. 1917 - йил 20 августда Марғилон шаҳрида маҳаллий «Шуруйи Ислом» ташкилоти фаоллари йиғилиши федералистлар фирқаси шубаси тузиш муносабати билан қабул қилинган қарорининг 4 бандида қуйидагилар ёзилганди: «Миллатнинг йигирма ёшга этуб ақليات пайдо қилғон ҳар бир фарзанди: эр бўлсун, хотун бўлсун, - синф, дин ва мазҳаб айримасига боқмасдан сайламак ва сайланмак ҳақиқатга мойилдир »[13,78]. Шунинг учун ҳам Туркистон жадидлари вақтли матбуот саҳифаларида ўз мақола ва чиқишларида хотин-қизларнинг сайлов жараёнида фаол иштирок этиши, сиёсий мустақиллик ва демократияни жорий этиш билан боғлиқ ишлар, кўп партиявийликнинг ва кенг жамоатчилик фаоллигининг ўта зарурлиги, улар ўртасидаги келишмовчиликлар ва қарама-қаршилиқлар салбий оқибатларини тарғиб этдилар.

Лекин, жадид- қадим низолари сабабли «Уламо»чилар аёлларнинг сайловларда қатнашиши масаласида зиддиятлар юзага келди. Жумладан, Бу ҳақида андижонлик тараққийпарвар Шамс Нажмий: «Ажабо қачонлардан бери тўй, аза, маърака, сир, зиёфат, мозорларга чиқиб юрган хотинларни ихтисоб этмаган зотлар, энди ўз дини ва миллий ҳуқуқларимизни қўлга келтирмоқ учун аёлларнинг бундай одоб ва ахлоқ доирасида сайловга қатнашмоқларига не қаршилиқ кўрсатурлар» [14, 5] - деб ҳисоблайди.

Ҳаттоки, Исмоилбек Гаспринский ҳам «Дору р-роҳат» асарида ҳам амирнинг рафиқаси Хадичабонунинг давлатни бошқариш ишларига аралашини, аёллар қози (судья) каби турли вазифаларда ишлаши тўғрисида ёзар экан, бу билан хотин-қизларнинг ижтимоий фаолиятида эркалардан кам иш бажармаслигини кўрсатади» [15, 68] - деб ёзади.

Шунинг учун ҳам жадидлар мусулмон хотин-қизларини озодликка чиқаришга, тенг ҳуқуқли бўлишга, шу билан тараққиёт йўлига, илм-фан, маърифатга, дунёвий ишларни ўрганишга чақирганлиги, ундаганлиги уларнинг хизматлари беқиёслигини кўрсатарди. Энг асосийси, эркалар билан тенг ҳуқуқда жамоат ишларида қатнашишлари, сайловларда иштирок этишлари учун қилган саъй-ҳаракатлари Туркистон маърифатпарварларнинг шарқ мамлакатларида биринчилардан бўлиб интиланлигини кўрсатарди.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида шунини айтишимиз мумкинки, жадид зиёлилари хотин – қизларнинг маънавий салоҳиятини ошириш учун, аввало, мактаб таълимини йўлга қўйиш, уларга таълим беришда диний фанлар билан бир қаторда дунёвий фанларни ўқитиш, дунё янгиликларидан хабардор қилиш учун эса газета, журналлар нашр эттириб, жаҳон мамлакатларидаги хотин – қизларнинг қандай ютуқларга эришаётганини кўрсатиб, уларни ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қила оладиган, сиёсий эркинликларга эга шахс қилиб тарбилашни ўз олдида мақсад қилиб қўйдилар, зеро келажак авлоднинг тарбияси биринчи навбатда шу хотин – қизлар қўлида эди.

REFERENCES:

1. Мирзиёев. Ш. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо етамиз. -Т.: Ўзбекистон. 2016. Б -12.(
Mirziyoev. Sh. Together we will build a free and prosperous democratic state of Uzbekistan. -T.: Uzbekistan. 2016. B -12.)

2. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспиринский – Т.: Мерос. 1992. 34 б.(Qosimov B. Ismoilbek Gaspirinskiy - T. : Meros. 1992. 34 p)
3. Айни. С . Мусулмонлар ҳаёти Туркистон вилоятининг газетаси. 1906. 16-19 июл. Б- 5.(Exactly. S. Muslim Life Turkestan Regional Newspaper. 1906. July 16-19. B- 5.)
4. Фитрат А. Оила ва оилани бошқариш тартиблари. / Маъсул муҳаррирлар Д.А.Алимова; Тарж. Ш.Воҳидов. – Т.: Маънавият. 1998. Б- 56.(Fitrat A. Family and family management procedures. / Responsible editors D.A.Alimova; Tarj. Sh.Voxidov. - T. : Spirituality. 1998. B- 56.)
5. Фитрат А. Танланган асарлар: 2 т. / Таҳрир ҳайъати: О.Шарафиддинов ва бошқ.: Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев; Масъул муҳаррирлар Н.Каримов, - Т.: Маънавият. 2000. Б- 89.(Fitrat A. Selected works: 2 t. / Editorial Board: O. Sharafiddinov and others: Prepared for publication and author of comments H. Boltaboev; Responsible editors N.Karimov, - T. : Spirituality. 2000. B- 89.)
6. Жаҳид маърифатчилик ҳаракатининг ғоявий асослари. –Т. «Тошкент ислом университети».2016. б – 178.
7. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик.- Т.: «Маънавият», 2002. Б- 304.(Qosimov B. National awakening: courage, enlightenment, devotion.- T. : «Spirituality», 2002. B- 304.)
8. Жабрдийда ёзувчилар халқ хизматида. Таҳрир ҳайъати: Б.Хасанов ва б. Масъул муҳарир: Б.Хасанов.- Т. «Фан». 2013. Б- 67.(In the victim, the writers are in the public service. Editorial Board: V. Khasanov and b. Responsible editor: V.Khasanov.- T. "Fan". 2013. B- 67.)
9. Ражабова Д. Туркистон жаҳидларининг қарашларида ёшлар ва хотин – қизлар масалалари.(XIX асрнинг охири - XX аср бошлари). Тарих фанлари номзод даражасини олиш учун ёзилган дисс. Т. 2003. Б- 123.(Rajabova D. Issues of youth and women in the views of Turkestan Jadids (late XIX - early XX centuries). Written dissertation for a PhD in History. T. 2003. B- 123.)
10. Бехбудий меросининг миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти. Масъул муҳаррирлар: Б.Хасанов, Н.Каримов.- Т. 2014. Б 12.(The role of Behbudi's heritage in the promotion of national ideas. Responsible editors: V.Khasanov, N.Karimov.- T. 2014. B 12.)
11. Бехбудий М. Танланган асарлар. // Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар:Б.Қосимов- 2- нашри, тузатилган ва тўлдирилган.Т.: «Маънавият», 1999. Б- 81- 82

12. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нодир нашрлар зали миллий матбуот библиографияси каталоги. Тошкент. 2010 й. Б- 131.
13. Аъзамхўжаев .С. Туркистон мухторияти.-Т.: Маънавият. 2000. Б- 78.
14. Шамс Нажмий. Сайлов муносабати ила хотунлар масаласи //1917 .25 июл (Shams Najmiy. The issue of women in connection with the election // 1917 .25 July)
15. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспиринский – Т.: Мерос. 1992. 68 б.(Qosimov B. Ismoilbek Gaspirinskiy - Т .: Meros. 1992. 68 p)

